

HİÇBİRYER'E DÖNÜŞ'TE SÜRGÜNLÜK DURUMU*

Hanife ÖZER¹

ÖZET

Bu makalede Oya Baydar'ın *Hiçbiryer'e Dönüş* romanı "mekânda ve zamanda sürgünlük" bağlamında incelenmiş, söz konusu durumların, özellikle bireyin psikolojik dünyasındaki etkileri irdelenmiştir. Yer yer otobiyografik unsurlar taşıyan romanda, 12 Eylül 1980 Askeri Darbesi sırasında Avrupa'ya kaçan sosyalist ideolojiye bağlı bir kadın ve eşinin Avrupa'da ve dönüş sonrası Türkiye'de yaşadıkları anlatılır. Kitapta kendilerini Avrupa'da iken "mekânda sürgün" olarak tanımlayan başkarakter kadın ve eşi, Berlin Duvarı'nın yıkımıyla bağlı oldukları ideolojilerinin de çöktüğünü fark ederler ve yeni bir şekilde Türkiye'ye dönerler. Yıllarca hayali kurulan İstanbul'a döndüklerinde ise her şeyin değişmesi, dönüşmesi karşısında hayal kırıklığına uğrarlar. Böylece başkarakter ve eşi, Avrupa'da ütopyalarının yıkılması, kendi yurtlarında da geçmişlerinin yok olması karşısında hem mekâna hem zamana yabancılaşırlar. Bu yabancılık ise sürgünlüğü başka bir boyuta, "hiçbiryer" doğru başlayan "zamanda sürgünlüğe" dönüştürür.

Çalışmamızın girişinde sürgün kavramı üzerinde durulmuş, inceleme kısmında *Hiçbiryer'e Dönüş* romanı "mekânda sürgün ve zamanda sürgün" alt başlıklarında irdelenmiş, sonuç kısmında genel bir değerlendirme yapılmıştır.

Anahtar sözcükler: Oya Baydar, *Hiçbiryer'e Dönüş*, sürgün, mekân, zaman.

EXILE STATUS in HİÇBİRYER'E DÖNÜŞ

ABSTRACT

On In this article, Oya Baydar's novel *Hiçbiryer'e Dönüş* was examined in the context of exile, and the effects of these situations, especially in the psychological world of the individual. The novel, which occasionally bears autobiographical elements, tells the story of a woman with socialist views and her husband's escape to Europe after the 12 September 1980 military coup and things that happened after their return to Turkey. In the book, the main character

* Bu makale, *12 Eylül 1980 Darbesinin Türk Romanına Yansıması* adlı doktora tezinden üretilmiştir.

¹ Hanife Özer, Dr. Öğretim Üyesi, Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü. hanifeoz@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-7547-3174.

and her husband describe themselves as in “exile in location” when they were in Europe. With the destruction of the Berlin Wall they realise the ideology they adhere to has also collapsed and return to Turkey in a defeated state. When they return to Istanbul, which has been a dream of theirs for years, they are disappointed to see that everything has changed and transformed. Thus, the main character and her husband become alien to both space and time in the face of the destruction of their utopias in Europe and the disappearance of their past in their own country. This alienation, on the other hand, transforms the “exile in location” into an “exile in time” that heads towards "nowhere".

In the introduction part of our study, we focused on the concept of exile. In the examination section the novel *Hiçbiryer'e Dönüş* was analysed under the subheadings of “exile in location and exile in time”. A general evaluation was made in the conclusion.

Keywords: novel, Oya Baydar, *Hiçbiryer'e Dönüş*, exile, location, time.

1. GİRİŞ

Bir kişi veya topluluğun salgın hastalık, ekonomik krizler, sosyal düzenin bozulması, savaş, siyasal buhranlar vd. sebepler yüzünden yaşadığı yerden ayrılıp başka bir yere taşınması göç tabiri ile karşlanır ve gönüllü ve zorunlu olmak üzere ikiye ayrılır. Zorunlu göç, istenmeyen kişilerin sürgün edilmesi, toplama ve rezervasyon kamplarına konması, köleleştirilmiş kişi ve grupları içerirken gönüllü göç iradeye bağlıdır (Fichter, 2001, s. 155).

Yine yer değiştirmeyi içeren, ancak sebepleri veya amaçları farklı olan sürgün etmek/edilmek ve iltica etmek de göç olgusu içinde yer alan tabirlerdir. Genellikle siyasal bağlamdaki söylemle sınırlandırılan sürgün, Türkçe Sözlükte “1- Ceza olarak belli bir yerin dışında veya belli bir yerde oturtulan kimse; 2- Sürülme işi, nefîy; 3- Bir kimsenin sürüldüğü yer” anlamlarıyla verilir. Arapça ‘iltica’ fiilinden türeyen ‘mülteci’ ise dini, milliyeti, belirli bir toplumsal gruba üyeliği veya siyasal düşünceleri nedeniyle zulüm göreceği korkusu ve endişesi taşıyan, bu sebeple ülkesinden ayrılan/ayrılmak zorunda bırakılan ve korkusu nedeniyle geri dönemeyen veya dönmek istemeyen, iltica ettiği/sığındığı ülke tarafından endişeleri haklı bulunan yabancılar için kullanılan sosyolojik bir kavram ve aynı zamanda hukuki bir statüdür (Kınık, 2010: 36-39). Sürgün olma/edilme, bir ülkeden başka bir ülkeye olabileceği gibi aynı ülke içinde, kişinin doğup yaşadığı veya yerleştiği yerden başka bir bölgeye gönderilmesi biçiminde de gerçekleşebilir (Türcan 2010: 164). Mülteci olma ise bütünüyle başka bir ülkeye gidilmesi, daha çok da kaçılması yoluyla gerçekleşir. Bu tariflere bakıldığında da hem sürgünün hem

mültecinin bireyle, eylemle ve mekânla ilintili bir sözcük olduğu görülür ve özellikle sürgünün “bütün çeşitlerinde devlet ve siyasi erk olayın içinde” yer alır (Sağır, 2012, s. 359).”

Yerinden yurdundan olmak (edilmek), kovulmak, göçmek, sürülmek, iltica etmek vb. anlamları taşısa da; sonuçta sürgün olma, sürgün edilme, sürgüne gitme, sürgünü yaşama, insanla ve onun doğasıyla ilgilidir (Andaç 1996: 63). Başka bir deyişle her şeyden önce insanî bir durumdur, onu etkisiz kılma yöntemidir ve yukarıda da değindiğimiz gibi bazen zorla, bazen gönüllü, bazen bir sığınma ve kaçış olarak gerçekleşir ve her durumda yer değiştirmeyi, göç etmeyi içerir. Bu konuda Feridun Andaç’ın tespiti şöyledir: “Dayatma zorunlu sürgünlüğü, değişememe gönüllü sürgünlüğü, çözülme/yozlaşma iç sürgünlüğü veya kendi kendine sürgünlüğünü getirir. Burada belirgin bir başka ayırım da şudur: Sürgüne gidenler, sürgünü seçenler. Giden zorunlu, seçen ise gönüllüdür. Ortak paydaları ise kaçıştır” (1996: 13).”

İster kendinden kaynaklı, isterse zorlama yoluyla, her ne şekilde olursa olsun mutlaka bir çatışma sonucu gerçekleşen sürgünün temelde iki sebebi vardır; bunlardan biri kişinin kendisiyle girdiği iç çatışma, diğeri ise mevcut siyasi irade ile girdiği çatışmadır ve doğup büyüyen yerleri terk etmek, buna mecbur kalmak insan psikolojisi üzerinde derin tahribatlara yol açan bir durumdur. Edward Said bu tahribatı şöyle tarif eder:

"... sürgün hakkında düşünmek tuhaf bir biçimde davetkâr hatta kışkırtıcı bir şeydir de, sürgünü yaşamak korkunçtur. Sürgün, bir insan ile doğup büyüdüğü yer arasında, benlik ile benliğin gerçek yuvası arasında zorla açılmış olan onulmaz gediktir: Özündeki kederin üstesinden gelmek mümkün değildir. Tarihin ve edebiyatın, sürgünü insanın hayatında kahramanca, romantik, şanlı ve hatta muzafferane sayfalar açan bir durum olarak betimleyen hikâyeler barındırdıkları doğrudur. Ama bunlar hikâyeden, yabancılaştırmanın kötürümleştirci hüznünü alt etme çabasından ibarettir. Sürgünde elde edilen kazanımlar sonsuza dek arkada bırakılmış bir şeyin kaybedilmesiyle sürekli olarak baltalanır..." (Said, 2006, s. 28).

Dünya edebiyatına da yazar ve eser bakımından yansıyan ve önemli bir yer tutan sürgün olgusu, yaygın tanımı ve uyandırdığı çağrışım bakımından olumsuz olsa da özellikle sanatçılar için bazen olumlu özellikler taşıyabilmektedir. Bu süreçte benliğini koruma çabası, ayrıldığı ülkesine yabancılaştırma kaygısı taşıması olumsuz tarafları olarak düşünülse de farklı bir ortamda edinilen yeni duyarlılıklar sürgün için bir kazanım sayılmalıdır. Bu bakımdan bazen sürgünlük, sanatçı için verimli

bir ayrıcalık olabilmektedir. Bu konuda 12 yıl sürgün hayatı yaşayan Oya Baydar, sürgünlüğün bir yazar olarak kendisi için engelleyici ve kışkırtıcı değil, verimi kamçılayıcı bir etki yaptığını kaydeder (Baydar, 1994: 4). Türk tarihine baktığımızda da çeşitli dönemlerinde, çeşitli siyasal olayların ardından gerek gönüllü gerekse zorunlu, edebiyatla bağlantılı birçok sürgün olayının gerçekleştiğini, aynı zamanda sürgün olgusunun bazen bir motif bazen de temel izlek olarak edebiyat metinlerine taşındığını görmek mümkündür.² Sürgünlüğe yol açan en yakın siyasal olay ise 12 Eylül 1980 Darbesi'dir.

Yakın dönemin en önemli siyasal olaylarından biri olan 12 Eylül 1980 Askeri Darbesi'nden sonra isimleri arananlar listesinde olanlar, darbeden önce farklı örgütlerin içinde çeşitli eylemlere karışanlar veya siyasal görüşleri/faaliyetleri yüzünden yakalanma korkusu yaşayanlar bu korkunun etkisiyle Türkiye'den, Avrupa'nın çeşitli ülkelerine kaçmışlardır/ sürgüne gitmişlerdir. Darbe yüzünden Avrupa'ya kaçan ve çeşitli mesleklere mensup kişi sayısının yaklaşık 30 bin olduğu kaydedilmiştir (Karaca 2001). Bu kişiler arasında şairler, yazarlar da yer almıştır. Oya Baydar da bunlardan biridir ve yazar, *Kedi Mektupları* (1992), *Hiçbiryer'e Dönüş* (1998), *Kayıp Söz* (2007), *Sıcak Külleri Kaldı* (2000) ... eserlerinde sürgünlüğü çeşitli boyutlarıyla betimlemiştir.

2. HİÇBİRYER'E DÖNÜŞ

2.1. Mekânda sürgünlük =Almanya

Darbenin etkisini yansıtan kurmacalar içinde Oya Baydar'ın *Hiçbiryer'e Dönüş*³ adlı eserini başlı başına bir sürgün, kaçış romanı saymak mümkündür. Yazar, şahsi hayatından da izler taşıyan⁴ romanında,

² Tanzimat'tan günümüze sürgün izleği üzerine kurulan romanlardan bazıları şunlardır: *Jön Türk*, Ahmet Mithat Efendi; *Sergüzeşt*, Sami Paşazade Sezai; *Turfanda mı yoksa Turfa mı*, Mizancı Murad; *Jönler Mısır'da*, Bekir Fahri; *Sürgün*, Refik Halit Karay; *Bir Sürgün*, Yakup Kadri Karaosmanoğlu; *Sinekli Bakkal*, Halide Edip Adıvar; *Ateş Gecesi*, Reşat Nuri Güntekin; *Şafak*, Sevgi Soysal; *Bir Kedi Bir Adam Bir Ölüm*, Zülfü Livaneli...

Konu ile ilgili çalışmalardan bazıları; Kemal Timur, *Meçhule Yolculuk*, Akademik Kitaplar, İstanbul, 2012; Burak Özçelik, *Cumhuriyet Dönemi Türk Romanında Sürgün 1923-1960*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2003. Ayrıca Türk Edebiyatı tarihinde sürgün hayatı yaşamak durumunda kalan çok sayıda şair, yazar hakkında bk. Abdullah Acehan, *Sürgün Kalemler, Siyasal Kitabevi*, İstanbul 2000.

³ Oya Baydar, *Hiçbiryer'e Dönüş*, Can Yayınları, İstanbul 2008 (Makalede yaptığımız alıntı ve atıflarda romanın bu baskısı esas alınmıştır).

⁴ Oya Baydar, 12 Eylül 1980 Askeri Darbesi'nin ardından yurtdışına kaçan ve orada uzun yıllar yaşayan bir yazardır. Kendisi ile yapılan bir söyleşide sürgün/kaçaklık yıllarını şöyle dile getirir: "Yurtdışında yaşamak insanın kendi tercihi dışında olunca

12 Eylül 1980 öncesinde benimsedikleri ve adına faaliyetlerde buldukları ideolojileri sebebiyle 12 Eylül 1980 Askeri Darbesi'nin ardından yurt dışına (Avrupa'ya) kaçmak zorunda kalan Marksist dünya görüşüne bağlı bir kadının (Romanda adı verilmemektedir), eşiyle birlikte 12 yıl devam eden “dönüşe odaklı” sürgün hayatını ve dönüş sonrasında yaşadıkları geçmişle hesaplaşma, uyumsuzluk, yabancılaşma ve aidiyet arayışlarını konu eder. Kitabın başında da “... Henüz dönmemiştik; zamanda ve mekânda yaşadığımız sürgünün başlarındaydık. Dönüş olmadığını; hiçbir şeye, hiçbir yere, hiç kimseye dönülemeyeceğini henüz öğrenmemiştik (romandan bağımsız duran bir anekdot).” diyerek okuyucuya anlatacaklarının ipuçlarını verir. Oya Baydar, romanın “Dönüş” başlıklı birinci bölümüne Konstantin Kavafis'in “Şehir” adlı şiirinden bir parça ile başlar:

Yeni bir ülke bulamazsın

Başka bir deniz bulamazsın

Bu şehir arkandan gelecek

Sen gene aynı sokaklarda dolaşacaksın.

Dönüp dolaşıp bu şehre geleceksin sonunda

Başka bir şey umma (s. 9)

Bu şiir, hayatında şehirlerin büyük öneme sahip olduğu romanın kadın karakterinin beklentilerine ve hayal kırıklıklarına cevap verir niteliktedir. Zira o da şiirdeki gibi pek çok yeni –yabancı- ülke ve şehirlerde kendine yeni bir hayat kurmaya çalışmış; ancak geçmişi peşini bırakmamış, imkân bulduğunda da kendi şehrine, İstanbul'a dönmüştür.

Almanya, hem demokrasinin geçerli olması hem de orada sosyalist ideolojinin en önemli simgelerinden biri olan Berlin Duvarı'nın bulunması sebebiyle 12 Eylül Darbesi'nden hemen önce veya sonra Türk siyasal mültecilerin/sürgünlerin gittikleri başlıca ülkelerden biridir. Başka bir deyişle sol dünya görüşünü benimsemiş sürgünlerin ideolojilerine uygun bir yerdir. Bunun etkisiyle olmalıdır ki *Hiçbiryere Dönüş*'ün kişileri de sürgün hayatlarını bu ülkede geçirmeyi tercih etmişlerdir. Romanın isimsiz karakteri –aslında sadece onun için değil, darbe sonrasında yurtdışına kaçan tüm siyasal mülteciler- için sürgün hayatının

çok tahrip edici. Bir toplumda bütünüyle yabancısın. Sokaktaki adam bile değilsin burada. Türkiye'de bizi asarlar keserler, hapse atarlar ama bir şeysin.

“Edebiyat-Sosyoloji-Politika Sarmalındaki Yazarlık Serüveni Üzerine Söyleşi”, Konuşan: Feridun Andaç, *Hürriyet Gösteri*, S. 230, (Ağustos 2001), s. 59.

ilk yılları yeni başlangıçlara bir fırsat olarak görülür. İdeallerinin, inançlarının ve umutlarının oldukça canlı olduğu bu dönemi, bir süreliğine geri çekilme, darbe sonrasını uzaktan ve daha geniş bir perspektifle yorumlayıp mücadeleye devam etme süreci, ütopyaları için yaşamak zorunda oldukları bir fedakârlık olarak tanımlarlar. Kitapta bu tanımlama şu cümlelerle verilir: “...*Sürgünümüzün romantizm dolu, şiirli günlerindeydik. Serapa coşku ve umuttuk. Tarihin tekerleğinin tersine dönmeyeceğine inanıyorduk. Tarihte çoğu kez görüldüğü gibi, yenilgi değil, son kavgaya ve zafere hazırlanmak için geçici bir geri çekilmeydi yaşadığımız* (s. 125).”

Böylesi bir romantizm içinde gündelik yaşamın gereklerini yerine getirmeye çalışan romanın isimsiz kadın karakteri ve eşi, ilerleyen günlerde “yabancı bir ülkede-Almanya’da” sürgün yaşama gerçeğiyle yüz yüze gelmeye başlarlar. Zira sürgünler için sürgün yeri hem yeni bir yaşamın kurulması gereken hem de kurabildikleri yaşamlarının kısıtlandığı yerlerdir. Barınma, geçim zorluğu, dil bilmeme gibi sorunların yanında gidilen ülkenin toplumuyla da uyum konusunda zorluklar yaşanabilmektedir. *Hiçbiryer’e Dönüş*’ün kişileri de buldukları ülkelerden yardım almakla birlikte bir an önce iş bulup çalışmak için çaba sarf ederler. Fakat bu pek kolay olmaz. Zira yabancı bir ülkede yaşamak birtakım tavizleri de beraberinde getirir. Nitekim romanın kadın karakterinin doktor olan eşi, Alman hükümetinden çalışma izni alabilmek için epeyce uğraşmak zorunda kalır, sonunda da uzman doktor olmasına rağmen kendi ihtisas alanında değil, ancak pratisyen doktor olarak bir hastanede iş bulabilir (s. 125).

Sürgün kişilerin gittikleri yerlerde karşılaştıkları en önemli sorunlardan biri de o ülkenin dilini bilmemektir. Bu sorun, adaptasyon ile ilgili zorluklar yaşanmasına, yerleşik bir hayata geçilmesinde gecikmelere, hatta yerleşememeye yol açabilmektedir. Bunlar da sürgünü mensubiyet duygusundan uzaklaştırabilmekte, yabancılık hissini sürekli yaşamak durumunda bırakabilmektedir. *Hiçbiryer’e Dönüş*’teki karakterlerin durumları da bahsettiğimiz sürgün psikolojisinden farklı değildir. Romanda kişilerin dil konusunda herhangi bir sorun yaşadıkları bilgisi yer almamaktadır. Buna rağmen uyum ve mensubiyet konusunda zorluk çekerler. Mesela romanın kadın karakteri iç monolog yoluyla, yaşadığı şehrin her şeyine yabancı olduklarını, bu sebeple orada anlamsız bir cisim gibi iğreti durduklarını, bunun temelinde de kendilerini yerleşik hissedememenin, yabancılığın, köksüzlüğün doğurduğu tedirginliğin

yattığını dile getirir (s. 12). Üstelik betimlenen ruh hâlinin sadece kendilerine özgü olmadığına, bütün sürgünleri içerdiğine inanır.⁵

Bununla birlikte *Hiçbiryere Dönüş*'ün kahramanları bir yandan sürgün yerinde yeni bir yaşam kurmaya çalışırken bir yandan da bu çabayı zayıflatın duygularla mücadele ederler: “*Yeni çevreye alışmak, uymak bir ihanet gibi gelebiliyor insana. Kendinize yeni bir kimlik oluşturmanız son derece güç, eski kimliğinizi de yitirirseniz büsbütün boşlukta kalacaksınız. Bu yüzden alışmaktan, yerleşmekten, uyumdan korkuyorsunuz* (s. 4).”

Böyle bir atmosfer içinde en anlamlı kelime, benliği saran “*kederin üstesinden gelmenin* (Said, 2006: 28) yegâne ilacı elbette “dönüş”tür. Nitekim bu tedirginlikte, eğretilikte rol oynayan başlıca etmen; ne zaman gerçekleşeceği belli olmayan, hatta belki gerçekleşmeyecek “dönüş”ün beklenişidir.

Hiçbiryer'e Dönüş'te bir sürgün için dönüş; korkuların, bezginliğin mazereti, yeniden başlamanın umudu, kısacası yaşamındaki yegâne amaçtır. Zira sürgünlüğün insanı kemiren, insanın içini boşaltan, koflaştıran bir etkisi vardır... Ama romanın kadın karakteri dönüşle birlikte bunların sona ereceğine inanmaktadır (s. 12). Dönüş, yazarın tabiriyle, ülkeden ülkeye, şehirden şehre uzun bir yolculuk olarak da tanımlanabilecek sürgün yılları boyunca yitirilenleri, özlenenleri yeniden bulmanın adı gibidir. Sürgün yerinde ne yaşanırsa, nasıl yaşanırsa yaşansın sürgünün / kaçağın bir parçası daima sürgün edildiği / kaçtığı memleketindedir. *Hiçbiryer'e Dönüş*'ün karakterleri de genellikle sözü edilen ruh hâli içindedir. Kadın karakter için dönüş; özlemin, bekleyişin, umudun olduğu kadar, hatta belki daha fazla olarak bir amaçtır:

“Tenha ve yabancı bir istasyonda, bavullarının üzerine oturmuş, geç kalmış bir gece trenini usanmadan bekleyen sabırlı yolculardık.

⁵ Oya Baydar, *Hiçbiryer'e Dönüş* romanını yazdığı sıralarda, *Varlık* dergisinin Nisan 1994 sayısında sürgün konulu bir yazı kaleme alır. Baydar'ın, sözü geçen bu yazıda sürgünlük süreci bakımından *Hiçbiryer'e Dönüş*'ün kadın karakteri ile aynı duygu ve düşünceler içinde olduğu görülür: “*İnsan, (...) hiç tanımadığı, dilini bile anlamadığı ortak hiçbir geçmişi paylaşmadığı bir çevrede yaşamaya başlayınca kendini müthiş köksüz ve kimliksiz hissediyor. Sürekli bir geçicilik duygusu; sanki valizlerinizi hazırlamış, bir tren istasyonunda valizinizin üzerine oturmuş ne zaman geleceği belli olmayan treni bekler gibi (...) Hiçbir tarihi, hiçbir mücadeleyi hiçbir ortak duyguyu paylaşmadığınız bir ortamda, kendinizi kimliksiz, gereksiz, hatta hiç hissetmeniz* (Baydar, 1994: 4).

Bazen bekleyişin kendisinin amaca dönüştüğünü, artık neyi beklediğimizi unuttuğumuzu düşünürdüm. Dönüşü bir özlem, bir tutku olmaktan çıkarıp yaşanacak somut bir gerçeklik olarak kavramaya çalışırdım. O zaman şehir, bir akşam vakti, günbatımındaki eflatun-kızıl görkemiyle karşıma dikilir, dönüşün resmi, simgesi, adı olurdu (s. 11-12).

Ona göre sürgünler için zaman çürütücü, yok edici bir güçtür ve bu güce karşı tek direnç kaynağı zaferle döneceklerine olan inanç ve umuttur. Ve umut, romanın iletisi bakımından en önemli duygudur. Başkarakterin bizzat betimlediği ve aidiyetsizliğin, yabancılığın baskın duygular olduğu mekânsal sürgünlükte onu ve eşini ayakta tutan, direnme gücü veren temel kaynaktır. Fakat 1990'lardan itibaren sosyalist blokta başlayan çözümlenmeyle karakterlerin idealleri, ütopyaları da zayıflamaya, tahrip olmaya başlar. 1989 yılında Berlin Duvarı'nın yıkılışına tanıklık eden kadın karakter ve eşi, mücadelelerinin yenilgiyle sonuçlandığını, mevcut durumun tam anlamıyla bir bozguna uğramak olduğunu fark ederler. Bu durum onlar için bir anlamda ütopyalarının çökmesi, âdeta tersine ütopyaya⁶ dönmesidir:

“Hiçbir zaman sevmeydiğimiz, ama ütopyamıza kavuşmak için, acı bir ilaç gibi zorunlu olduğuna inandığımız; bir şehrin iki yanındaki iki dünyanın farklılığını, aşılmağını simgeleyen; aslında tarihi yanılmamızın itirafı olan o yıkılmaz, aşılma, ürkütücü duvar, önüne gelenin bir çekiç vurduğu ve küçük bir anı parçacığı -sosyalizmin çöküşününün anısı- söktüğü hantal bir maskaraya dönüşmüştü (s. 155-156).”

Bütün bu gelişmeler neticesinde Oya Baydar'ın kişilerine tek bir umut, sürgün şehirden asıl şehirlerine, İstanbul'a dönüşe bağlanan umut kalmıştır. Onlar için İstanbul, bırakılan yerden geleceğe doğru bir ilerleme, bir yürüyüştür; aynı zamanda yıllarca kurulan bir düşür: *“Sürgün yılları boyunca hep bir masal dönüşü, olağanüstü bir karşılama hayal etmişim. Ayasofya ile Sultanahmet'in minarelerinin üst üste düştüğü; şehrin bazen dokuz, bazen yedi kandilli dev bir şamdan gibi yandığı o anı yaşamak istemişim (s. 13).*

Fakat ideolojiye odaklanan zihinleri gerçekleri görmelerini engeller. Zira gerek Türkiye içindeki gelişmeler, gerekse dünyadaki yeni siyasal yapılanmalar geleceğin hiç de umdukları, tasarladıkları gibi olmayacağını, her şeyin değişeceğini, başkalaşacağını işaret eder.

⁶ Konu ile ilgili yazısı için bk. Çiğdem Kurt, “Ütopya Karşı-Ütopya Dönerken Hiçbiryer,” *Kitaplık*, S. 120, (Ekim 2008), s. 101-103.

Nitekim çocukluklarının, gençliklerinin şehrine döndüklerinde bu gerçekle yüz yüze gelirler. Böylece dönüş sonrasında roman kişileri, sürgünlüğün bir başka boyutuyla, zamanda sürgünlük ile tanışırlar.

2.2. Zamanda sürgünlük = İstanbul

Mario Sznajder ve Luis Roniger'a göre sürgünler, yer değişikliği sebebiyle yeni gittikleri yere varır varmaz iki zaman aralığında yaşamaya başlarlar. Birincisi, yer değiştirdikleri andan itibaren başlayan zaman, diğeri ise geride bırakılan erişilmez vatanda akan zamandır (Roniger ve Sznajder, 2009: 22). Sürgünler, bıraktıklarının bıraktıkları şekilde durduğu duygusuyla mekânsal sürgünlüklerini yaşarken aslında geride bırakılanlar zamana bağlı olarak değişmekte, bu değişme de dönüş sonrasında, bir anlamda geleceğe dair beslenen umudu söndürmektedir.

Hiçbiryer'e Dönüş romanını gerek "dönüş" kavramının sık sık öne çıkarılması, gerekse bu kavramın farklı çağrışımlarının roman içinde somutlaşması sebebiyle sürgüne gidişin ya da sürgünde yaşamının değil, sürgünden dönüşün, giderken "bırakılan her şeyin" geçen zaman içinde "hiçbir şeye dönüştüğünün" hikâyesi olarak kabul etmek mümkündür. Nitekim hikâyenin içeriği kitabın giriş kısmında okuyucuya şöyle açıklanır:

"Bu bir dönüş hikâyesi. Yolları zaferlerin değil, yenilginin açtığı, buruk, kederli bir dönüş. Senin, benim, hepimizi; mağlup bir ordunun yorgun, tedirgin askerlerinin, ürkek umutlar taşıyan dönüşü. 'Nereye' diye sorma. Bir ülkeye, bir kente, çocukluğun aydınlık sokaklarına, yarım kalmış aşklara, gece yollarına, eski dostlara, uğruna bir ömür harcanmış inançlara, zafer türkülerine, devrim bayraklarına, kendimizle yüzleşmeye, hayatla ödeşmeye... Bu hikâye, dönülen her şeyin hiçbir şey; her kişinin hiç kimse olduğu, Hiçbiryer'e dönüşün hikâyesi." (Baydar, 2008: giriş kısmı)

Sürgünlükte daima korunan dönüş umuduna rağmen sürgün, hem kendisinin hem de geride bıraktığı ülkesinin bir daha asla eskisi gibi olmayacağını aslında sezmektedir. Başka bir deyişle "sürgünler için durmuş olan zaman anayurt için işlemeye devam eder, hiçbir şey eskisinin aynı" (Işık, 1996: 133) kalmaz. Nitekim geçen yıllarla birlikte Türkiye de çok hızlı bir değişim, dönüşüm içine girmiş, yapılan operasyonlar, alınan tedbirler ve uygulanan programlarla gerek sağ, gerekse sol ideolojiye bağlı örgütler büyük ölçüde etkisiz kılınmıştır. *Hiçbiryer'e Dönüş*'ün isimsiz karakteri de "Sürgün yılları boyunca hep bir masal dönüşü, olağanüstü bir karşılama hayal (s. 12)" eder. Bununla birlikte Berlin Duvarı'yla birlikte ütopyalarının da yıkılması karşısında

döneceği memleketinde sürgünlüğün bir başka çeşidini yaşayacağını, diğer bir deyişle mekândaki sürgünlüğünün zamanda sürgünlüğe bürüneceğini de hisseder:

“Bir gün, bir çağın kapandığını, noktanın konduğunu anladım. O kör ‘ilerlemeci’ inancım, insanlığın önünde tek bir yol değil, bir ucu gerçek uygarlığa, dünya cennetine, öteki ucuyrsa barbarlığa ve kaosa açılan bir çatal olduğunu görmemi engellemiştir. Bunu anladığım zaman mekândaki sürgünüm, zamanda sürgüne dönüştü. Bu sürgünün sonsuz ve çözümsüz olduğunu fark ettim” (s. 13).

Roman kahramanlarının yıllarca umutla beklediği, hayalini kurduğu dönüş için izin çıkması ise eserde şu cümlelerle karşılığını bulur: *“Dönüşümüze bozguna uğradığımız ve yenilgiyi kabullendiğimiz için izin verilmiştir. Dönüş yollarını zafer değil, yenilgi açmıştır. Mağlup orduların yaralı, yorgun askerlerine benziyorduk. Artık onlardan kimse korkmuyordu ki şehir surlarının demirden kapıları yüzlerine kapansın (s. 12).*

2.2.1. Şehir

Hiçbiryer’e Dönüş’te karakterlerin zamansal sürgünlüklerinde etkin olan, onları uyumsuzluğa iten ve en sonunda da aidiyetsiz kılan hususları “değişen şehre, değişen insanlara ve değişen değerlere duydukları yabancılık” şeklinde sıralamak mümkündür.

Sürgün yılları boyunca İstanbul’a dönmenin hayalini kuran kadın karakter, dönüşle birlikte zihninde İstanbul’a dair canlı tuttuğu ve anlam yüklediği pek çok özelliğin yok olduğunu görür. Plansız, kontrolsüz bir yapılaşmanın yanında, hızla artan nüfusu ve yozlaşan değerleriyle İstanbul, ütopyada ‘dönülmek istenen, dönmek için hayaller kurulan şehir’ kimliğini yitirmiştir. “Birine mi baktın teyze (s. 84)?” gibi rahat hitaplara şaşırarak, caddeden karşıya geçmek isterken, “Ezilecektin be kadın! Dağ yolu mu sandın burayı sen (s. 81)” uyarısıyla irkilen başkarakter, yıllar sonra döndüğü İstanbul’u şöyle tasvir eder: *“Acı frenlerin, kornaların, küfürlerin arasında nihayet yolun karsısına geçmeyi başarınca dönüp arkasına, kırlara, çilek tarlalarına, dutluklara, denize doğru bakıyor. Bir otomobil, otobüs, kamyon seli, yüksek beton binalar, iddialı, süslü ve çirkin dükkânlar, çarsılar. Karşıda yükselen çirkin, kaba yapılar...” (s. 82)*

12 Eylül’den sonra yurtdışına kaçarak orada uzun süre sürgün hayatı yaşayan *Hiçbiryer’e Dönüş’ün* kadın karakteri, yaşamında önem arz eden şehirlere anlam yükleyerek onları, oralarda yaşadıklarıyla bütünleştirir. Gittiği her şehir, zihninde farklı bir renkle çağırır. Mesela

Prag gülkurusu, Atina kum rengi, Amsterdam kurşuni, Madrid kızıl, Moskova nefsi yeşil, Berlin sincabi, Ankara boz, İstanbul erguvan rengidir. Fakat tarih boyunca birçok olaya tanıklık etmiş olan İstanbul, yakın dönemde gerçekleşen siyasal ve toplumsal olayların etkisiyle eski rengini yitirmiş, eski kimliğinden uzaklaşmış, değişen değerlerle birlikte değişmiş, yazarın tabiriyle “yeni bir dünya ile yeni bir şehir doğmuştur (s. 191). Bindiği taksinin sürücüsünün, üç yıldır İstanbul’da olduğunu, öncesini bilmediğini ama bildiği İstanbul’un hep böyle olduğunu söylemesi üzerine, geçen yılların sosyal dengeleri de değiştirdiğini düşünen başkarakter, İstanbul ile kendisi arasındaki bağı iç monolog tekniğiyle aktarır:

“...Bilmediğim, tanımadığım sokaklarını, köşelerini; gezmediğim, görmediğim yerlerini içimde yıllarca bir boşluk, bir pişmanlık olarak taşıdım ben... Ben bu şehri bilirdim. Burada âşık oldum... bu şehirde isyan ettim... gecekondu mahallerinde, yoksul işçi semtlerinde, meydanlarında daha güzel bir dünya için uğraş verdim... fabrikalarında, grev çadırlarında kadın işçilerle sabahladım... tebdil ve kaçak yaşadım... bu şehirde evlendim... oğlumu bu şehirde doğurdum. Sonunda bu şehre döndüm. Ben bu şehri yüreğim gibi, beynim gibi bilirim” (s. 76-77).

Ancak tüm bu olumsuz manzara içinde aralarda gözden kaçmış eskiye dair tek tük bazı güzelliklere de rastlanabilmektedir. Örneğin çevresi kebabçılarla, otomobil galerileriyle, emlakçılarla, kapılarında kulüp yazan beton ve demir duvarlı ‘mafya köşkleriyle’ sarılmış da olsa bazı evler –dolayısıyla sahipleri- değişime karşı hâlâ direnmektedir (s. 83). Romanın “Bir Şehri Hatırlamak” başlıklı bölümünde, bıraktığı İstanbul ile bulduğu İstanbul’u karşılaştıran başkarakter, gerek ideolojisine aykırı olarak gelişmesi, gerekse gelişmesiyle birlikte hemen her bakımdan yozlaştığını düşündüğü İstanbul’a dair gözlemlerinde eleştirel bir tavır almıştır:

“Her şeyin satılığa çıktığı bir dünyada, dünyanın dört bir yanından gelmiş her türlü malla dolu çarşılar; yalanla gerçeğin arasında mekik dokuyan ve neyin gerçek neyin yalan olduğunu unutturan televizyon ekranları... pahalı kafeler, lüks restoranlar, dünyanın önde gelen mücevher dükkânları, son model otomobiller, kuşkulu siyah limuzinler... ruhsuz kadınların kullandığı... pahalı cipler, eski gecekonduların yerine kurulmuş gece kulüpleri, bu kulüplerin kartlarının yanında susturuculu silahlar ve sahte kimlikler de taşıyan şehrin yeni efendileri... isyana hazır öfkeli varoşlar... zengin siteler... (s. 187-188).

Heyecanla, umutla dönülen şehrin geçirdiği bu değişim, başkarakterin, Berlin’de başlayan ideolojik yenilgisini İstanbul’da da

yaşamına yol açmış, umut, yerini umutsuzluğa bırakmıştır: “*Bu şehir içimi acıtıyor; içime bir hançer gibi saplanıyor. Bana yenilgilerimizi hatırlatıyor: parola umut’tu; şimdi değişmiş. Yeni parolayı bilmiyorum. Artık şehrin kapılarını açacak anahtarım yok. Buradan gitmeliyim*” (s. 165).

2.2.2. İnsan

Hiçbiryer’e Dönüş’te zamanın tahrip eden etkisi sadece maddi unsurlarda değil, kişiler arasındaki ilişkilerde de söz konusu, hatta daha belirgindir. Romanda bu tahripkâr etkiler başkarakterin eşi, oğlu, çocukluk arkadaşları ve dava arkadaşlarıyla olan ilişkilerinde kendini göstermektedir.

Romanın başkarakteri için sürgüne gidiş bir kaçış olmakla birlikte yenilgi değil, ideale ulaşmak için verilecek savaş mekânının değişmesidir. Nitekim Berlin Duvarı’nın yıkılmasına kadar “aşk ile ütopya, sevda ile savaş, gençlik ile devrim iç içedir (s. 17).” Ancak zamanla “biri diğerinin ön koşulu olan bu kavramlar arasındaki denge bozulmuş, ortak inançlar (Kurt, 2008: 102) tahrip olmuş, böylece kadın ile erkek arasındaki birliktelik sıradanlaşmıştır: “*Her şeyin böyle tükenmesi, bitmesi, umutsuzca sona ermesi, zamana yenilmek, aşınmaz sandığımız duyguların aşınması, yıkılmaz sandığımız dünyaların yıkılması (...)* Her şeyin sıradanlaşması, olağanlaşması, bayağılaşması... (s. 26-27)”

Hiçbiryer’e Dönüş’te sürgünlüğün insana yönelik etkilerinin en somut örneği metnin odak kişilerinin oğlu olan Eylül’dür. “Çocuk doğurmanın değil, devrim için savaşmanın önemli olduğu (s. 55-56) bir dönemde dünyaya gelen Eylül, “Tüm yaşamların büyük bir hayale, muhteşem bir ütopyaya adanmış olduğu bir dünyada, küçük özel hayallerin (s. 55) bir neticesi; ama aynı zamanda “gizli bir pişmanlık” olarak ihmal edilen bir çocuk olur: “Çocuk hayatımızın odağı, amacı değil, ekiydi. Tarihe, geleceğe, bütün insanlara, bütün çocuklara adanmış, yaşamımızdan aslan payı istemeye hakkı yoktu. Peki neden doğurdum onu (s. 55)? Bu sorunun net bir cevabını veremeyen başkarakter, sürgün yıllarında oğluyla sağlıklı bir ilişki kuramaz. Nitekim İstanbul’a dönmeden kısa bir süre önce anne ile oğul birbirlerinden tamamen koparlar.

Başkarakteri zamansal sürgünlüğe iten bir başka husus da geçmişle olan bağlarının koptuğunu fark etmesidir. Türkiye’ye döndükten sonra gerek çocukluk ve gençlik arkadaşlarıyla gerekse dava arkadaşlarıyla olan ilişkilerinin artık eskisi gibi olamayacağını, geçmişin

sıcak ve canlı ilişkilerinin kaybolduğunu hisseden başkarakter, bu durumun nedenini de zamana bağlar. Döndükten sonra çocukluk yıllarını geçirdiği Sülün Sokağının kızlarıyla görüşür, ancak onlarla konuşulacak şeylerin tükenmiş olduğunu fark ederek aralarında kendisini yabancı hisseder. Zaman, duygular üzerinde sıradanlaştırıcı bir etki yaratmış, başkarakterin geçmişiyle, gençliğiyle arasına görünmez bir duvar örmüştür.

Hiçbiryer'e Dönüş'te hem mekânsal hem zamansal sürgünlükte öne çıkan durumlardan biri de başkarakterin değerleriyle ve kendisiyle hesaplaşma içine girmesidir. Berlin Duvarı'nın yıkılışıyla somutlaşan, kısa süre içinde de inanılan değerlerin, bağlanılan simgelerin dönüşümüne yol açan gelişmeler, başkarakter, “nerede hata yapıldı” sorusuna cevap aramaya zorlar. Verilen mücadelenin haklılığına karşın “sorgulamasız bir tavırla ideolojilerini inanca dönüştürmeleri, âdeta dinselileştirmelerini” (Kula, 2013: 365) yenilginin asıl nedeni olarak görür: “Hep bilimden söz etsek de, sanırım mümindik, dindardık. Devrim dininin müritleriydik (s. 138).”

3. SONUÇ

Hiçbiryer'e Dönüş, 12 Eylül 1980 Askeri Darbesi'nden sonra Avrupa'ya kaçan bir kadın ve eşinin yaşadıklarının sürgünlük bağlamında kurgulandığı bir romandır. Romanda, gidilen yabancı ülkede mekânsal sürgün olma durumu, dönülen ana yurttan da zamansal sürgün olma durumu anlatılırken her iki süreçte de bağlanılan, uğruna mücadele edilen ütopyanın çöküşü ile birlikte kişilerin, şehirlerin, değerlerin; başka bir deyişle bütün geçmişin ve geleceğin kaybı anlatılır.

Çoğunlukla Almanya'da geçirdikleri mekânsal sürgünlüklerinde birtakım zorluklarla karşılaşmalarına rağmen dönüşe dair umut ve hayallerini canlı tutan başkarakter ve eşinin Berlin Duvarı'nın yıkılmasıyla ideallerinin de yıkıldığı, bu yıkımın aile ilişkilerine yansıdığı, çiftin ayrıldığı, oğullarının da onları terk ettiği görülür. Dolayısıyla mekânsal sürgünlük ütopya ile birlikte ailenin de yıkımıyla sonuçlanır.

Çıkan af ile yurda (İstanbul'a) dönen başkarakter kadın, bu defa da gördüklerini anlamlandırmakta zorluk çeker; çocukluğunun, gençliğinin, davasının şehri olan İstanbul'un evleriyle, sokaklarıyla, insanlarıyla büyük bir değişime uğradığını, artık bıraktığı kendi şehri olmadığını fark eder. Bu durum önce yadırgamaya, ardından yabancılaşmaya ve en sonunda da yeni bir kaçışa, yani zamanda sürgünlüğe yol açar. Sürgünlük başkarakter için ütopyasının, aşkının,

anneliğinin, başka bir deyişle hayatına anlam veren her şeyin kaybıyla sonuçlanır, böylece zaten isimsiz olan başkarakter “hiçkimse’ye”, anlamını ve değerini yitiren her şey “hiçbirşey’e” dönüşür.

Diğer yandan Oya Baydar, darbeden on iki yıl sonra sürgünden dönen başkarakterin Türkiye’deki değişime dair gözlemlerine yer verirken dönemi ele alan birçok yazardan farklı olarak bu değişimin esas sebebinin darbe değil, “zaman” olduğuna vurgu yapar.

KAYNAKÇA

- Acehan, Abdullah (2000). *Sürgün Kalemler*, İstanbul: Siyasal Kitabevi.
- Andaç, Feridun (1996). *Sürgün Edebiyatı Edebiyat Sürgünleri* (Haz. Feridun Andaç), İstanbul: Bağlam Yayınları.
- Baydar, Oya (2001). “Edebiyat-Sosyoloji-Politika Sarmalındaki Yazarlık Serüveni Üzerine Söyleşi (Konuşan: Feridun Andaç),” *Hürriyet Gösteri*, 230, Ağustos 2001, s. 59.
- Baydar, Oya (1994). “Yazmaya Sürgünde Başlamak,” *Varlık*, 1039, Nisan 1994, s. 4.
- Baydar, Oya (2008). *Hiçbiryer’e Dönüş*, İstanbul: Can Yayınları.
- Fichter, Joseph (2001). *Sosyoloji Nedir* (Nilgün Çelebi, Çev.), Ankara: Atilla Kitabevi.
- Işık, Neyir Gül (1996). “Sürgün İspanyol İnsanı İçin Bir Varoluşsal Seçenek,” *Sürgün Edebiyatı Edebiyat Sürgünleri*, İstanbul: Bağlam Yayınları.
- Karaca, Emin (2001). *12 Eylül’ün Arka Bahçesinde: Avrupada’ki Mültecilerle Konuşmalar*, İstanbul: Gendaş Kültür Yayınları.
- Kınık, Kerem (2010). “Göç, Sürgün ve İltica”, *Hayat Sağlık Dergisi*, S. 2, s. 36–39.
- Kula, Onur Bilge (2013). “Hiçbiryer’e Dönüş veya Zamanda ve Mekânda Sürgünlük Bilincine Varış,” *Marx, Benjamin, dorno Sanat ve Edebiyat*, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.
- Kurt, Çiğdem (2008). “Ütopya Karşı-Ütopyaya Dönerken Hiçbiryer,” *Kitap-luk*, 120, Ekim 2008, s. 101-103.

- Özçelik, Burak (2003). *Cumhuriyet Dönemi Türk Romanında Sürgün 1923- 1960*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Roniger, Luis ve Sznajder, Mario (2009). *The Politics of Exile in Latin America*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Sağır, Adem (2012). "Sürgün Sosyolojisi Bağlamında Göçün Sosyo-Politiği: Sovyet Rusya Örneği," *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, 1/I, s. 355-391.
- Said, Edward (2006). *Kış Ruhu* (Tuncay Birkan, Çev.), İstanbul: Metis Yayınları.
- TDK Türkçe Sözlük. <https://sozluk.gov.tr/> (Erişim: 05.02.2021)
- Timur, Kemal (2012). *Meçhule Yolculuk*, İstanbul: Akademik Kitaplar.
- Türcan, Talip (2010). "Sürgün", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 38, s. 167-169.